

Jelínek, Milan

Výrazy předložkové povahy v dnešní spisovné češtině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1964, vol. 13, iss. A12, pp. [117]-130

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101296>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MILAN JELÍNEK

VÝRAZY PŘEDLOŽKOVÉ POVAHY V DNEŠNÍ SPISOVNÉ ČEŠTINĚ

1. Zkoumáme-li slovní zásobu dnešní spisovné češtiny, zjistíme v ní vrstvu výrazových prostředků, které jsou frazeologicky ustáleny a které se blíží svým významem předložkám. Pátráme-li po historii těchto výrazů, zaujímavějších pomezí postavení mezi prostředky lexikálními a syntaktickými, objevíme u většiny z nich nepříliš dávný původ. Jen jejich malá část je doložena před koncem 18. stol., některé se objevují ve spisovné češtině v době obrozenské, zejména od třicátých let 19. stol., a většina vzniká teprve v poobrozenském vývoji spisovného jazyka.¹ Jejich řada je dodnes neuzavřena a zřejmě se bude doplňovat i v příštích desetiletích nově vzniklými výrazy. Vývoj tu nejde ovšem přímočaře, nejsme svědky jen obohacování této vrstvy prostředků, nýbrž i zániku některých z nich. Zaniká obyčejně ten výraz předložkové povahy, vedle kterého se vyvinul výraz synonymický, lépe však vystihující daný vztahový odstín.²

V naší stati si klademe otázku, které ustálené výrazy lze považovat v dnešní češtině za výrazy nabývající předložkové funkce. Nejde nám tedy ani o historii těchto prostředků, ani o sledování toho, jak se k nim stavěla jazyková teorie (je totiž známo, že výrazy předložkové povahy byly po celé 19. stol. a zvláště v prvních třech desetiletích stol. 20. předmětem výtek ze strany těch jazykovědců nebo jazykových praktiků, kteří zaujímali ke kultuře spisovného jazyka puristický postoj).³ Kdybychom chtěli vyřešit otázku vzniku jednotlivých výrazů předložkové povahy, museli bychom provést rozsáhlou excerpci textů pozdní doby obrozenské a textů poobrozenských. Museli bychom se přitom zaměřit hlavně na texty odborné a publicistické, neboť právě v nich vlivem specifických výrazových potřeb nové prostředky s předložkovou funkcí vznikaly. K zjištění jejich stáří by sice bylo možno užít obrovského dokladového materiálu soustředěného v lexikálním archivu Ústavu pro jazyk český ČSAV, ale údaje takto získané by byly dosti nepřesné, neboť archiv je vybudován hlavně na excerpci z beletrie. Ještě složitější je otázka, zdali ten nebo onen výraz předložkové povahy vznikl nezávisle na cizích vzorech, či zda k jeho vzniku dala popud němčina, popř. jiný cizí jazyk (franština, angličtina, ruština, polština), nebo dokonce zda byl z některého cizího jazyka (nejčastěji z němčiny) kalkován. Soudy pronesené jen na základě srovnání současného stavu v různých evropských jazycích nelze zajisté přijmout jako historické řešení otázky, neboť proces vyrovnávání výrazových prostředků mezi různými evropskými jazyky může být v těch nebo oněch jazycích opožděn. Abychom mohli dát v tomto směru spolehlivou odpověď, museli bychom zjistit alespoň přibližnou dobu vzniku těchto výrazů v jednotlivých jazycích. Spokojme se zatím s obecným zjištěním, že se výrazy předložkové povahy řadí k typickým evropeismům a že nejvíce podnětů k nim dala spisovná franština. K nám se ovšem francouzské podněty dostávaly nejčastěji

prostřednictvím německým⁴ a jistou úlohu tu hrál i zprostředkující vliv ruštiny a polštiny. V některých případech pak nelze vyloučit přímý vliv němčiny nebo některého z obou uvedených slovanských jazyků.

Zajímavou otázkou by bylo sledování poměru jazykové teorie a praxe k těmto výrazům. Získaly by se tak i cenné údaje pro jejich historii, neboť námitky proti jejich užívání byly vyslovovány obyčejně tehdy, když se jich začínalo běžněji užívat. Jako v jiných případech i zde bychom odhalili škodlivost purismu, jeho konzervativní tendence, ochuzující spisovný jazyk o potřebné výrazové prostředky a způsobující zaostávání spisovné češtiny za výrazovými možnostmi jiných evropských jazyků. Na marném boji proti novým výrazům předložkové povahy bychom snad nejlépe mohli prokázat krátkozrakost puristické praxe, neschopné pochopit potřeby intelektualizace spisovného jazyka, jeho významové a stylistické diference. Důkazem o nesprávném postoji části jazykové teorie a praxe k těmto výrazům je současný stav, kdy téměř všechny prostředky podezírané puristy z nečeskosti a uváděné v pochybnost tvrzením o jejich zbytečnosti žijí v odborných a publicistických textech a pronikají i do textů uměleckých a do hovorové praxe. Ba mnohé z nich si nedovedeme z dnešního odborného a publicistického stylu ani odmyslet. Na druhé straně však nelze neuznat zásluhu těch prací z oblasti jazykové kultury nebo i prací věnovaných kritice konkrétních projevů nebo jejich druhů, které upozorňovaly na nadužívání nových výrazů předložkové povahy, na jejich zbytečné užívání tam, kde je možno vystačit s předložkami původními nebo starobylými nepůvodními. Sklon k jejich nadměrnému, výrazově neúčinnému uplatňování vzrůstá zvláště od 30. let, kdy byla vypracováním nové teorie o funkčním hodnocení výrazových prostředků uvolněna i těmto výrazům cesta do spisovného jazyka.

2. Všechny tyto zajímavé otázky nemožou zde bohužel řešit pro nedostatek místa. Avšak dříve než přistoupím ke klasifikaci prepozicionalizujících se výrazů podle vztahů, které vyjadřují, zastavím se u jejich obecné funkce v systému prostředků označujících mezislovní vztahy a pojednám o kritériích, podle nichž lze příslušnému prostředku přiznat funkci předložkovou. Není třeba zvlášť dokazovat, že výrazy předložkové povahy vznikly a stabilizovaly se ve spisovném jazyce proto, aby doplnily soustavu původních a starých nepůvodních předložek, která se dostala do rozporu s výrazovými potřebami hlavně odborného vyjadřování. Rozvoj vědy a techniky, probíhající zvláště intenzivně od počátku 19. stol., přináší s sebou i nebývalé rozvinutí odborné literatury. V době obrozenské se postupně dovršuje vyhraňování funkčního stylu odborného se všemi jeho tendencemi ve výběru výrazových prostředků, charakteristickými pro dnešní odborný styl. V poobrozenském období se pak specifická stylová vrstva odborných výrazových prostředků rychle doplňuje v oblasti lexikální o nové termíny, popř. celé terminologické skupiny a soustavy, a o potřebné frazeologismy, v oblasti syntaktické pak o prostředky sloužící k pregnantnímu, explicitnímu vyjadřování různých vztahových odstínů a o skladebné kondenzátory.⁵ Tím si vysvětlíme i rychlé narůstání výrazů předložkové povahy v odborném stylu minulého století. Jejich funkcí je vyjadřovat diferencované ty odstíny vztahů, které jinak při užití původní nebo staré nepůvodní předložky jen vyplývají z kontextu, jsouce zahrnuty do obecnějšího vztahového významu příslušné předložky. Je totiž známo, že staré předložky nabývaly během vývoje jazyka stále obecnějšího vztahového významu, třebaže si ve většině případů zachovaly i svůj původní význam prostorově vztahový. Značná obecnost jejich významu umožňuje sice na jedné straně jejich široké uplatnění mimo rámec konkrétních vztahů místních a časových a tím dává jazyku možnost vystačit s poměrně omezeným

počtem těchto prostředků, na druhé straně však činí potíže tam, kde vyvstává požadavek pregnantního označení jistého vztahového odstínu.⁶

Uvedme pro názornost alespoň dva příklady. Obecně pojatý vztah pospolitosti lze vyjádřit původní předložkou *s čím*, např.: *Jazyk se vyvíjí s vývojem společnosti*. Je-li třeba pregnantně označit vztah souvislosti, který můžeme chápat jako specifický odstín vztahu pospolitosti, nabízí se k tomu nový výraz předložkové povahy, pojmenovávající přímo tento vztah substantivem *souvislost*: *Jazyk se vyvíjí v souvislosti s vývojem společnosti* (PMJ 286).⁷ Zhruba tentýž vztahový význam je možno vyjádřit i výrazem *ve spojitosti* (řidčeji *ve spojení*) *s čím*. Mezi oběma výrazy je ovšem jemný významový rozdíl, vyplývající z lexikálního významu substantiv *souvislost* a *spojitost*. Druhé substantivum totiž označuje proti prvnímu těsnější pospolitost, jak to vyplývá např. z následujícího příkladu: ... *zkoumat jazykový systém ve spojitosti se všemi ostatními složkami a podmínkami jazykové komunikace* (PMJ 55). Jiným specifickým významovým odstínem obecného vztahu pospolitosti je vztah shody. Potřeba vyjádřit pregnantně tento důležitý vztahový odstín vedla k ustálení tří synonymických předložkových výrazů: *ve shodě*, *v souhlasu* || *v souhlase* a *v souladu* *s čím*. Je sice mezi nimi významový rozdíl v intenzitě shody (ta vzrůstá podle pořadí, v jakém jsme výrazy uvedli), ale stupně intenzity daného vztahu nejsou od sebe příliš vzdáleny, takže jsou zanedbatelné a v praxi se skutečně zanedbávají. Dobře to ukazují následující příklady: *Ve shodě s třemi základními zákony jazyka připisuje se sociologii, psychologii a filosofii jazyka možnost odvodit z celku jazyka všechny jeho zákonitosti* (PMJ 112). *V souhlasu s těmito požadavky sílily v nové próze realistické tendence* (DČL III 77). *V souladu s tímto celkovým přesunem měnil se také vztah literatury k folklóru* (DČL III 41).

Ještě názorněji lze potřebu nových výrazů předložkové povahy doložit ve vztahu účelovém. Při zobecněném chápání tohoto vztahu vystačí zajisté původní předložka *pro co*: *Pro úspornost textu jsou řešení většinou zkrácena*. Předložka *pro co* však může vyjadřovat i jiné vztahy než účelový, a proto se v textech, v nichž je nutná maximální přesnost sdělení, dává přednost předložkovému výrazu *za účelem čeho* nebo *z důvodu* (popř. *z důvodů*) *čeho*. V prvním případě vystupuje do popředí hledisko záměrnosti, v druhém pak hledisko odůvodněnosti: *Za účelem úspornosti* nebo *z důvodů* (z *důvodu*) *úspornosti textu jsou řešení většinou zkrácena* (doklad s výrazem *z důvodů čeho* je vzat z PEM 295). Je zajímavé, že se v odborné a také publicistické literatuře setkáváme poměrně zřídka s nepůvodní předložkou *kvůli čemu*, která je typickým výrazovým prostředkem účelového vztahu v projevech hovorových (vedle lidově zabarvené staré nepůvodní předložky *skrz co*). Výše uvedená věta by při volbě této předložky zněla: *Kvůli úspornosti textu jsou řešení většinou zkrácena*. Malou frekvenci předložky *kvůli čemu* nelze připsat na vrub jen jejímu hovorovému zabarvení, nýbrž spíše dosud nepřekonané nedůvěře vůči ní, šířené dlouho různými mluvnickými a lexikálními příručkami. Pro vztah záměrnosti, který se vřazuje jako zvláštní vztahový druh do obecněji pojatého vztahu účelu, vyvinul se předložkový výraz *s cílem čeho* (nebo *s cílem* + infinitiv). Je po stránce významové velmi blízký výrazu *za účelem čeho*, např.: [V závodě Metalis] *zavedou přesnější evidenci využití strojů s cílem maximálního rozšíření dvousměnného provozu* (RP 31/5 '63 2). Jiný vztahový odstín vyjadřuje výraz *v zájmu čeho*: upozorňuje na motivovanost daného děje potřebami („zájem“) nějaké skutečnosti: *Katolíci preláci chtěli v zájmu dalšího života církve vyřešit otázku schizmatu* (PČD I 175). Od této modifikace účelového vztahu je jen krůček ke vztahovému odstínu prospěchu, pro který se ustálil výraz *ve prospěch čeho*: [Umělecká díla] *zmenšují prostor pověr ve prospěch*

rozumu (LN 12 22 7). Mohli bychom tu uvést ještě další prostředky předložkové povahy, jejichž význam se vřazuje do obecného významu účelového, ale citované výrazy snad stačí k osvětlení těch významových faktorů, které podmiňují vznik a ustalování nových výrazů předložkové povahy.

Nové výrazy s prepozicionální funkcí netvoří ovšem souznačné dvojice nebo řady jen s původními nebo starými nepůvodními předložkami, nýbrž i s pády prostými, nejčastěji s instrumentálem. V těchto souznačných dvojicích nebo řadách vystupuje ještě výrazněji než při souznačnosti se starými předložkami pregnanost nových výrazů předložkové povahy. Srovnajme např. předložkový výraz *prostřednictvím zraku* s nabízejícím se prostým instrumentálem *zrakem* ve větě: *Obvykle chápeme existenci každé jednotlivé věci prostřednictvím zraku* (Opt. 769). Vztah prostředkový, který by byl instrumentálem vyjádřen s krajní obecností a chápán zúženěji jen na základě kontextu, je tu přímo označen novou nepůvodní předložkou *prostřednictvím čeho*. Podobný poměr je i mezi prostým instrumentálem a novou nepůvodní předložkou *pomocí* (fidějeji s *pomocí*) *čeho*, jenže tu jde o užší vztah prostředku, který má jen pomocnou funkci při realizaci nějakého děje. Lze to doložit např. větou: *Roztoky cukrů lze odsolovat pomocí ionexů* (LTB 125).

3. Potřeba vyjadřovat pregnančně vztahy mezi větnými členy je zvláště naléhavá v odborném stylu. Přesné označení pojmů a vztahů mezi nimi patří tu k základním předpokladům toho, aby byly jazykem fixovány poznatky, k nimž dospěl autor vlastním výzkumem nebo které chce shrnout z dosavadního bádání. Systém pádů prostých a pádů spojených s původními nebo starými nepůvodními předložkami neuspokojuje v dostatečné míře požadavek přesnosti při vyjadřování vztahů mezi pojmy, a proto se doplňuje novými výrazy, z nichž většina zatím zaujímá pomezí postavení mezi prostředky frazeologickými a předložkovými. Lze v tom vidět jeden z projevů intelektualizace jazyka, jeho logizace. Výsledkem je obohacování specifické stylové vrstvy prostředků odborných, v daném případě syntakticko-frazeologických. Z odborného stylu se pak tyto prostředky šíří do jiných oblastí jazykové komunikace, hlavně do publicistiky.⁷

Ve spojitosti s intelektualizační funkcí nových výrazů předložkové povahy je i jejich funkce kondenzační. Spolu se substantivem na nich závislým umožňují často vyjádřit členský obsah, jehož sdělení by si jinak vyžadovalo schématu vedlejší věty. Tím se daný obsah vřazuje v podobě pojmu nebo složitějšího pojmového celku do větné výpovědi a jeho vztah k jiným částem výpovědi se stává těsnějším než při vyjádření souvětném. Souvětného schématu lze pak využít ke sdělení dalších obsahů, které mají k výpovědi vztah volnější. Nové výrazy předložkové povahy rozšiřují možnosti kondenzace tím, že poskytují pregnanční prostředek členský k příslušnému schématu větnému a odstraňují tak nebezpečí víceznačnosti, které vzniká při užití prostého pádu nebo původní, popř. staré nepůvodní předložky. Tak např. příčinné spjatý větný obsah (*Motor odstředivky vlnne*), *protože se v něm kondenzuje vodní pára* lze pregnančně sdělit členským schématem v *důsledku* (nebo vhodněji *následkem*) + gen. sing. substantiva dějového: *Motor odstředivky vlnne v důsledku kondenzace vodní páry* (LTB 21). Podobně je kondenzován účelový vztah výrazem *v zájmu* + gen. sing. substantiva dějového v následující větě: *Absolutistická centralizovaná monarchie v zájmu upevnění absolutismu napomáhala svými opatřeními rozvoji kapitalismu* (PČD I 585). Jako prostředek nekondenzovaný se tu nabízí schéma vedlejší věty účelové: *aby upevnila absolutismus*. Poznamenejme hned, že se nové výrazy předložkové povahy stávají součástí i spojovacích výrazů mezivětných a přispívají tak k podstatnému obohacení soustavy těchto syntaktických prostředků. V této funkci

ovšem soutěží s tradičními spojkami. Mají proti nim podobnou výhodu, jakou jsme zjistili při srovnávání nových výrazů předložkové povahy s původními a starými nepůvodními předložkami: vyjadřují pregnančně různé vztahové odstíny, které jsou jinak překryty obecným vztahovým významem tradiční spojky a vyplývají jen z kontextu. Např. pro zřetelový vztah s důvodovým odstínem ustálil se spojovací výraz *vzhledem k tomu, že*, jak ho dokládá následující souvětí: *Vzhledem k tomu, že filtrace ani zdaleka neoddělí od drtě všechny roztok, je nutno drt znovu extrahovat menším množstvím kapaliny* (LTB 49). Základem tohoto spojovacího výrazu je nová nepůvodní předložka *vzhledem k čemu*, která se spojuje se zájmenem *to*, odkazujícím na následující vedlejší větu obsahovou se spojkou *že*. Celý výraz však vytváří spojovací jednotku s platností zřetelově důvodové spojky.

4. Druhá otázka, kterou jsme si položili, týká se kritérií pro hodnocení jistého výrazu buď jako předložky, nebo jako výrazu předložkové povahy, nebo jako prostředku frazeologického. Odpověď na tuto otázku je důležitá proto, že nové výrazy předložkové povahy zaujímají pomezí postavení mezi předložkami a frazeologickými prostředky s významem blízkým významu předložkovému. Za základní kritérium považují hledisko funkční: převažuje-li u jistého výrazu funkce vztahová nad věcně významovou, zařadíme daný výraz spíše mezi výrazy předložkové povahy než mezi frazeologismy. O převaze funkce vztahové nad věcně významovou lze mluvit tehdy, jestliže se jistý frazeologicky ustálený výraz účastní věcně významové stavby věty jen prostřednictvím větného členu, který je na něm formálně závislý, a sám vlastně vyjadřuje poměr tohoto větného členu k jinému členu nebo k obsahu celé věty. V takovém případě je tedy součástí věcně významové stavby věty člen formálně podřízený výrazu prepozicionální povahy a tento výraz sám slouží jako prostředek k označení vztahů mezi pojmy nebo mezi jistými nadpojmovými, nikoli však predikačními celostmi. Blízkost funkce výrazů tohoto druhu funkci předložek je nabíledni. Nic na věci nemění, jestliže je vztah, který existuje mezi větnými členy nebo mezi větným členem a celou zbývající částí věty, kvalifikován přímo lexikálním významem slova tvořícího základ příslušného výrazu. Tak např. předložkovou funkci má výraz *v souvislosti s čím*, třebaž je tu příslušný odstín zřetelového vztahu („souvislost“) přímo pojmenován. Doložím to alespoň jedním příkladem: *O korelačním koeficientu se většinou mluví v souvislosti s pojmem regrese* (SMEM 176).

Proti funkčnímu kritériu při hodnocení výrazů s předložkovou platností mohlo by se namítnout, že se tu ponechává příliš velký prostor subjektivnímu faktoru.⁹ Opravdu mnoho záleží na tom, jak se ten nebo onen výraz hodnotí, zdali ještě jako prostředek frazeologický, či už jako výraz předložkové povahy. Tím si vysvětlíme rozdíly, se kterými se setkáváme při výčtu nepůvodních předložek v mluvnicích a v jazykovědných statích věnovaných předložkám. Ale kritérium funkční jako jediné umožňuje zachytit nejuplněji dnes již dosti bohatou soustavu výrazů předložkové povahy, i když nelze vyloučit záběr příliš široký nebo naopak příliš úzký. Musíme si totiž uvědomit, že jde o prostředky nové, které se teprve ustalují a k nimž se postupně přiřazují prostředky další. Skutečnost, že výrazy předložkové povahy vznikají většinou z předložkových pádů běžně užívaných substantiv, ztěžuje často jejich určení buď jako nedílného prostředku s předložkovou funkcí, nebo jako předložkového pádu příslušného substantiva, na němž závisí neshodný substantivní atribut. Je např. sporné, můžeme-li k výrazům předložkové povahy počítat výrazy jako *v oblasti, v oboru, ve sféře čeho*, jestliže je běžně nacházíme i v jiných pádech. Abych tuto otázku ilustroval dokladem, obměním větu s výrazem *v oblasti čeho*: *V oblasti architektury ani plastiky nebyla vytvořena po empirové předekře tak významná*

díla jako v malbě (PČD I 713). // Oblast architektury ani plastiky nebyla obohacena po empirové předehře tak významnými díly jako malba.

K tomu, abychom některý výraz označili jako výraz předložkové povahy, musíme kritérium funkční doplnit kritériem ustálenosti. Tím se sice zbavujeme možnosti zahrnout mezi výrazy předložkové povahy ty prostředky, které se teprve ustalují nebo právě vznikají, ale na druhé straně nám uvedené kritérium umožňuje nepřihlížet k prostředkům vytvořeným ad hoc, i když u nich zjistíme vztahovou funkci. Samo o sobě ovšem kritérium ustálenosti nestačí, neboť víceméně ustáleny jsou všechny prostředky frazeologické. Z toho ovšem vyplývá neúčinnost tohoto kritéria při řešení otázky o frazeologické či syntaktické povaze zkoumaného prostředku.

Praktickou hodnotu má kritérium souznačnosti nových výrazů předložkové povahy s původními nebo starými nepůvodními předložkami.¹⁰ Toto kritérium můžeme formulovat tak, že předložkovou povahu mají ty ustálené výrazy, které lze nenásilně nahradit starou předložkou. Už jsme se zmínili o tom, že podobná výměna vede ve většině případů ke ztrátě specifického vztahového odstínu, k jeho rozplynutí v obecnějším vztahovém významu staré předložky. Synonymické vztahy obou skupin prostředků s předložkovou funkcí jsou však podmíněny zobecněnou povahou všech prostředků, tedy i nových výrazů předložkové povahy. Rozdíl je jenom ve stupni zobecnění. Příklady na záměnu výrazu předložkové povahy souznačnou starou předložkou jsem uvedl výše a tam jsem také podrobněji vysvětlil změny, které podobná záměna způsobuje. Kritérium souznačnosti však má přes svou praktickou hodnotu jen podružný význam vzhledem ke kritériu funkčnímu. Je vlastně jen jeho důsledkem, neboť zjistíme-li významovým rozбором u některého ustáleného výrazu vztahovou funkci, najdeme poměrně snadno souznačnou starou předložku, která může tuto funkci — obyčejně s větším zobecněním — vyjádřit. Souznačnými záměnami tu lze ověřovat správnost sémanticko-syntaktického rozboru a naopak zjištěná možnost takovéto záměny dává podnět k úvahám o vztahové funkci zameněného výrazu a při jeho ustálenosti dovoluje zařadit ho mezi prostředky předložkové povahy.

Proti řazení nových výrazů, které vyjadřují vztahy mezi pojmy (pojmovými celky), k předložkám uvádí se několik argumentů.¹¹ Tak se především soudí, že si substantivum, adverbium nebo přechodník, které jsou základem nového výrazu předložkové povahy, uchovávají svůj věcný význam a také svou formální spojitost s jinými tvary téhož substantiva nebo slovesa. Proti tomuto tvrzení nelze nic namítat, opravdu v povědomí uživatelů spisovného jazyka není většinou základové slovo nového výrazu předložkové povahy izolováno ani významově, ani tvarově. Např. ve výrazu *ve srovnání s čím* zachovává si subst. *srovnání* svůj běžný význam a nepřerušuje ani spojení se svou paradigmatickou řadou (chápe se skutečně jako předložkový lokál). Stejně tak zůstává ve výrazu *na rozdíl od čeho* význam subst. *rozdíl* téměř nezměněn a uživatelé tohoto výrazu si uvědomují ve shodě se skutečností, že jde o předložkovou akuzativ. Případy, v nichž dochází k přerušení spojitosti slova tvořícího základ výrazu předložkové povahy s příslušným substantivem nebo slovesem, jsou poměrně řídké. Je tomu tak např. u výrazu *vzhledem k čemu*, neboť dnes se subst. *vzhled* užívá v jiném významu. Přerušení významové spojitosti má tu ovšem za následek i oslabení paradigmatického vztahu (tvar *vzhledem* se přestává pocítovat jako instrumentál). Je pochopitelné, že tento proces posiluje prepozicionizaci uvedeného výrazu, ale není nutnou podmínkou pro jeho hodnocení jako předložky. Dává jen svědectví o tom, že předložková funkce může vést ke konzervaci jistého významu, který později u příslušného substantiva nebo slovesa zaniká.

Zachování významové souvislosti a paradigmatické spojitosti slova tvořícího základ výrazu předložkové povahy s příslušným substantivem nebo slovesem není na překážku tomu, abychom ten nebo onen výraz hodnotili jako prostředek předložkové povahy. Jde tu přece o běžný proces, při němž jazyk využívá existujících výrazových prostředků pro jinou funkci. Kdybychom přijali kritérium nutné významové odlišnosti slova tvořícího základ výrazu předložkové povahy od příslušného substantiva nebo slovesa, zmenšil by se počet výrazů předložkové povahy jen na několik prostředků. Podle zvoleného kritéria bychom sice vyčlenili ty výrazy, u nichž vlivem různých historických podmínek došlo k významovým a formálním změnám, ale to není pro daleko větší část výrazů předložkové povahy podstatné. Rozhodující je jejich funkce.

Další námitkou, která se uvádí proti širokému vymezení výrazů předložkové povahy, je známá skutečnost, že až na malé výjimky může být substantivum tvořící součást výrazu určeno shodným atributem. V tom se vidí porušování základní vlastnosti předložek — jejich neměnnosti. Ukažme alespoň na dvou příkladech, oč jde. Ve větě *V souladu s tímto celkovým přesunem měnil se také vztah literatury k folklóru* (DČL III 41) má sice výraz *v souladu s čím* předložkovou platnost, ale není nepropustný pro adjektivní určení základového substantiva (např. *v naprostém, vtipném* nebo *jistém, určitém* atd. *souladu s čím*). Totéž zjistíme např. u výrazu *pod vlivem čeho*, takže se můžeme setkat se spojením jako *pod silným, značným, rozhodujícím, silícím* atd. *vlivem*. Že podobné určování substantiva *vliv* je zcela běžné, o tom se můžeme přesvědčit dosazováním výše uvedených atributů do následující věty: *Pod vlivem poezie Svatopluka Čecha a tzv. národní školy vyrostlo několik autorů, tíhnoucích hlavně k epice* (DČL III 367). Domnívám se, že tyto případy s adjektivními atributy nemohou být důkazem o nepředložkové funkci výrazů, které označují různé vztahy mezi pojmy nebo pojmovými jednotkami. Jsou jenom svědectvím toho, že v daném případě výraz nepředložkově, tj. že jako celek neplní funkci vztahovou, nýbrž jeho substantivum si zachovává původní význam substančně pojmový. To je ve shodě s naším tvrzením, podle něhož nové výrazy předložkové povahy zaujímají pomezí postavení mezi prostředky lexikálními (frazologicky ustálenými) a předložkovými. Má-li substantivum při sobě adjektivní atribut, zůstává ovšem celý výraz zřetelně v oblasti lexikální.

O pomezí povaze nových výrazů předložkové povahy svědčí i ta skutečnost, že se u substantivních výrazů pojících se s genitivem objevuje zájmeno přivlastňovací místo osobního: *z hlediska dnešní společnosti — z jejího hlediska, v duchu zákona — v jeho duchu, formou besed — jejich formou, na základě usnesení — na jeho základě* atd. Z toho by bylo možno učinit závěr, že si tu substantivum plně zachovává svou slovně druhovou povahu a že následkem toho nemáme právo mluvit o prepozicionizaci těchto výrazů. Je to zajisté závažný argument proti zařazování uvedených výrazů do soustavy předložek, neboť užitím zájmena přivlastňovacího ztrácí celý výraz formální znak předložky. Domnívám se však, že funkční hledisko, které jsme formulovali výše, je důležitější a že volba zájmena přivlastňovacího místo osobního dotvrzuje tezi o hraničním postavení nových výrazů předložkové povahy. Uvedený jev se ovšem týká jen substantivních výrazů se závislým genitivem. Ostatní výrazy mají při sobě náležitý tvar zájmena osobního: *v závislosti na výsledku akce — v závislosti na něm, na rozdíl od klasického umění — na rozdíl od něho, ve srovnání s našimi podmínkami — ve srovnání s nimi, nezávisle na těchto požadavcích — nezávisle na nich, počínaje od prvoků — počínaje od nich* atd. Hlásková podoba zájmena s počátečním *ň* je tu podmíněna příslušnou předložkovou vazbou. V jiných případech, kdy je součástí

výrazu předložkové povahy vazba s prostým dativem, akuzativem nebo instrumentálem nebo kdy se závislý prostý genitiv nenahrazuje zájmenem přivlastňovacím, převládají tvary zájmen s počátečním *j-*, tedy tvary obvyklé v pádech nepředložkových: *navzdory překážkám* — *navzdory jim* (říd. *nim*) // častěji *jim navzdory*, *díky vyvinutému úsilí* — *díky(j) jemu* (ojed. *němu*), *vyjma dva členy* — *vyjma je* (říd. *ně*), *počínajíc sběrem materiálu* — *počínajíc jim* // častěji *jim počínajíc*, *včetně matematických metod* — *včetně jich* // *jich včetně* // říd. *včetně nich* aj. Předobrozenské nepůvodní předložky nebo později vzniklé předložky, které jsou slovtvornou obměnou předložek předobrozenských, spojují se ovšem s osobními zájmeny v hláskové podobě s *ň-*: *okolo*, *kolem*, *vůkol něho*; *uprostřed něho*; *místo*, *namísto něho*; *naproti*, *oproti němu*; *kvůli němu* aj. K nim se přiřadily přelozky *během*, *pomocí čeho*, u kterých nyní běžně nacházíme genitiv osobních zájmen s *ň-*: *během tisku* — *během něho*, *pomocí tabulek* — *pomocí nich*. Stejnou hláskovou podobu má ovšem zájmeno vztahné: *Je nutné připravit senzibilátory, pomocí nichž lze získat desky citlivé na infračervené záření* (Opt. 283). Ojedinelé pak bývají podoby *něho*, *ní*, *nich* u předložek *vlivem čeho* a *prostřednictvím čeho*. Ani podobu osobních zájmen s *j-* nelze považovat za důkaz nepředložkové povahy našich výrazů. Jde opět o jev dokládající pomezí postavení těchto prostředků.¹²

5. Pokusím se nyní podat stručnou klasifikaci nových výrazů předložkové povahy.¹³ Třídění provedu podle základních vztahových funkcí, které tyto výrazy plní. Vedle tohoto hlediska se nabízí ještě hledisko formální, podle něhož by bylo možno rozvrhnout všechny výrazy s předložkovou funkcí na několik skupin: se základovým substantivem v pádě prostém a předložkovém; se základovým adverbium; se základovým přechodníkem. Dále by se mohlo při třídění našich výrazů přihlídnout k vazbě, která je součástí příslušného prostředku. Formální hlediska jsou však vzhledem k hledisku funkčnímu nepodstatná.

1. Poměrně vyhraněná je skupina výrazů vyjadřujících vztah souvislosti a shody. Rozpadá se ve dvě podskupiny, jak to vyplývá z vymezení daného vztahu. Do první se řadí výrazy v *souvislosti*, ve *spojitosti*, ve *spojení s čím*, do druhé pak výrazy ve *shodě*, v *souladu*, v *souhlasu* // v *souhlase*, *shodně*, *souhlasně* s *čím*. Všechny mají poměrně vysokou frekvenci (se základovým substantivem vyšší než se základovým adverbium). S první podskupinou souvisí volně výrazy pro konstatování závislosti nebo pro její popření: *v závislosti*, *nezávisle na čem*. Příklady:

Pavel Novák upozornil v *souvislosti* s referátem I. Poldaufa na složitou situaci v současné vědě (PMJ 133). Požadavek konstantního osvětlení přichází *ve spojitosti s prací* na rostlinném materiálu (LTB 27). Uplatnění uvedených a dalších matematických postupů *ve spojení s* marxistickou metodou umožní proniknout hlouběji v poznávání zákonů vývoje jazyků a zákonů jejich stavby (PMJ 50). — *Ve shodě s* potřebami praxe zavádíme tuto definici násobení: ... (PEM 55). *V souladu s* tehdy běžným buržoazním liberalismem dovořoval se [mladočeský směr] hlasitě hesel základních občanských práv a svobod (DČL III 21). *V souhlase s* literárními konvencemi doby vyrovnával se Sládek s těmito složitými společenskými otázkami hlavně v poezii reflexivní a v žánrové sociální kresbě (t. 331). ... otočení v záporném smyslu otáčení (*souhlasně s* pohybem ručiček hodinových) (PEM 262). — Regresní křivka odpovědí má *v závislosti na* dávce zpravidla asymetrický esovitý tvar (SMEEM 229–230). — *Nezávisle na* různosti mateřských jazyků a jejich „jazykového myšlení“ se lidstvo ve svém vývoji propracovávalo k stále hlubšímu poznání materiálového světa i myšlení (PMJ 118).

2. Několik výrazů slouží k označení vztahu společenství (koexistence). Lze tu rozeznávat dvě hlavní podskupiny, a to první pro vztah spoluúčasti, druhou pro vztah pospolitosti a souběžnosti. První podskupinu tvoří výrazy *za účasti*, *v přítomnosti koho (čeho)*, druhou výrazy *spolu*, *současně*, *zároveň*, *souběžně s čím (s kým)*, *po*

boku koho, ruku v ruce s kým (s čím). Z nich se v odborné literatuře hojněji vyskytují jen první tři výrazy druhé podskupiny, v publicistických textech jsou pak dosti frekventovány i poslední dva. Příklady:

První manufaktury na Slovensku nevznikaly jako důsledek domácího hospodářského vývoje, ale za účasti kapitálu cizího (PČD I 559). Některé indukční enzymy lze získat i křídovými buňkami inkubací v přítomnosti specifického substrátu (LTB 724). — Výzkum kvašení... spolu se studiem glykolysy vedl k izolaci dalších hexosa-fosfátů (t. 402). Současně s velkou absorpcí jsou kovy charakterizovány i značnou odrazivostí (Opt. 665). Zároveň se vzrůstem rozsahu kultivované půdy postupoval i proces dokonalejšího obdělávání... (PČD I 673). Hálek pomáhal souběžně s Nerudou zvyšovat uměleckou úroveň české literatury v šedesátých a sedmdesátých letech (DČL III 105). Po boku krále [= Matyáše Korvína] účastní se [Jan Jiskra] jeho vojenských výprav... (PČD I 249). Ruku v ruce s tímto postupem proti nekatolíkům šla snaha co nejvíce působit vlastním náboženstvím na lid (PČD I 506).

3. Do zvláštní skupiny nutno vyčlenit výrazy označující buď zahrnutí do něčeho, nebo naopak vynětí z něčeho. První význam mají výrazy *včetně čeho, počítaje(-íc) v to (i) co, zahrnuje(-íc) v to (i) co*, z nichž je nejběžnější první, ačkoli byl po dlouhá desetiletí stíhán brusičskými zákazy. Pro druhý význam se vedle starých nepůvodních předložek ustálily výrazy *vyjma co, říd. vyjímaje(-íc) co, s výjimkou čeho*. Příklady:

Důkladnějšího rozmělnění tkáně včetně rozrušení buněčné struktury se dosahuje homogenizátory různých typů (LTB 45). V oddílu o syntagmatice byla podána systematika všech v jazyce i v promluvě existujících spojení slov, větých členů, počítaje v to i spojení predikativní (PMJ 225). — Nemůže být závěru za žádným procesem poznání, vyjma úsilí o další, ještě vyšší, ještě hlubší poznání (LN 12 23 12). V každém řádku s výjimkou prvního jsou... shrnuty dva řádky předcházejícího schématu (PEM 33).

4. Bohatě je zastoupena skupina výrazů pro různé odstíny vztahu zřetelového. Do první podskupiny lze shrnout výrazy vyjadřující hledisko: *co do čeho, po stránce, ze stanoviska, z pozice, z pozice čeho*. První čtyři jsou běžné jak v odborných, tak i publicistických textech, poslední dva se častěji vyskytují jen v projevech publicistických. Druhá podskupina je charakterizována vztahovým odstínem přihlížení k něčemu (zřetel v užším smyslu). Patří k ní výrazy: *vzhledem k čemu, s ohledem nač, s přihlédnutím k čemu, se zřetelem, se zřením k čemu || nač*. Z nich se větší frekvencí vyznačují jen první dva. Do třetí podskupiny se řadí výrazy označující obecně poměr mezi pojmy: *vůči čemu, v poměru, ve vztahu k čemu*. Hojně se užívá jen předložky *vůči*, kdežto další dva uvedené výrazy se uplatňují mnohem řídkěji. Čtvrtá podskupina zahrnuje výrazy pro srovnání: *ve srovnání, v porovnání s čím*, z nichž má první mnohem větší frekvenci než druhý. Pátou podskupinu tvoří prostředky pro popření zřetel: *bez ohledu nač, bez zřetel, bez zření k čemu || nač, nehledě (řídč. -íc) nač || k čemu*. Častěji se v odborných textech setkáváme s výrazem prvním a čtvrtým, nejméně se vyskytuje třetí. Konečně lze v rámci obecně chápaného vztahu zřetelového uvést šestou podskupinu, která shrnuje výrazy označující protikladnost (nebo alespoň rozdíl). Vedle starší předložky *naproti čemu* a mladší *oproti čemu* sem náleží nové výrazy předložkové povahy *na rozdíl od čeho a v protikladu k čemu*, z nichž zejména první patří k nepostradatelným prostředkům odborného stylu. S nimi má styčné body předložka *navzdor(y) čemu*, v odborných a publicistických textech poměrně řídká, která vyjadřuje vztah přípustkový. Poznamenejme ještě, že přípustkovou plastnost mívá někdy i výraz *nehledě k čemu || nač*. Příklady:

Je výhodné vytvářet oblasti pokud možno homogenní *co do* zkoumaných jevů a znaků (SMEM 132). Máme *po stránce* uměleckého programu a výrazu blíže k psychologicky příbuzným individualitám zahraničním než k sobě navzájem (LN 12 22 11). Štúrovci... mu [budování slovenského školství] připisovali velký význam z *hlediska* rozvoje národního sebevědomí a národní

kultury (PČD I 175). *Ze stanoviska adresáta se postupuje od systému přes oblast funkční k interpretaci realizovaných funkcí* (PMJ 132). ... první vědecký obraz slavné husitské doby [= 3. díl Palackého Dějin], psaný ovšem z *pozic* pokrokového buržoazního kritika (PČD I 694). — *Vzhledem k definici velikosti úsečky ... nemusíme rozlišovat mezi úsečkami shodnými a úsečkami, které mají sobě rovné velikosti* (PEM 197). Charakteristiky světla *s ohledem na tuto definici* jsou trojí (Opt. 243). Přibližné údaje o minimální výšce normalizovaného písma (*s přihlídnutím k popisování šablonami*) shrnuje tabulka 34-2 (SMEM 498). *Se zřetelem k básnickým hodnotám a k umělecké formě sledoval vývoj české literatury F. X. Šalda* v brožuře *Moderní literatura česká* (DČL III 14–15). Na analýzu struktury jazyka a jeho fungování nyní klade *se zřetlem na nové potřeby* tak velký důraz lingvistika sovětská (PMJ 18). — Ani velká a čistá myšlenka není imunní *vůči* malým lidem (LN 12 22 7). Počet dělníků... *v poměru k rostoucímu objemu výroby relativně klesal* (PČD I 658). Ukázali jsme, jak se *mění v souvislosti se společenskými podmínkami a ve vztahu k jazyku* běžné mluvenému norma jazyka spisovného (PMJ 297). — *Ve srovnání s poezií osmdesátých let byla nápadně pocítována osobitost Nerudova jazyka* (DČL III 183). Teorie odrazu světla na kovech je velmi složitá *v porovnání s odrazem na dielektriku* (Opt. 83). — *Metody jsou použitelné bez ohledu na typ populačního rozložení* (SMEM 160). Adekvátní fungování terminu *nemůže být zajištěno bez zřetele k výstavbě textu* (PMJ 256). *Bez zřetel k této skutečnosti je jazykověda v nebezpečí, že zaboří do samoúčelnosti* (PMJ 14). *Nehledě na různost látek a prostředí... vrací se ve všech těchto dílech [Zeyerových] obměňován základní námět a základní okruh postav* (DČL III 261). — *Oproti předchozím vývojovým etapám* změnil se i stav českého jazyka (DČL III 202). Odpověď se *vždy zjišťuje pouze kvalitativně ... na rozdíl od pokusů s odpovědí kvantitativní* (SMEM 284). V kvantitativním smyslu vyjadřuje informace — *v protikladu k entropii — míru určitosti nějaké zprávy* (PMJ 72). — *Tato sociální poezie vyznívá navzdory nejasnému názoru* autora [= Sládka] na společenský vývoj většinou jako naléhavá obžaloba své doby (DČL III 331).

5. Důležité jsou pro potřebu odborného stylu výrazy označující široce pojatý vztah pomoci (opory). Lze tu rozlišovat tři podskupiny výrazů, a to pro vztahový odstín prostřednictví, pomoci (v užším smyslu) a podkladu: *prostřednictvím čeho; pomocí // řidč. s pomocí čeho, za pomoci čeho; na základě, na podkladě čeho*. Příklady:

Vývoj myšlení poznáváme v podatě *jen skrze jazyk, prostřednictvím jazyka* (PMJ 218). — *Mociny ... určujeme pomocí tabulek* (PEM 32). [Tento způsob míchání] je snadno realizovatelný *s pomocí elektrických motorů* (LTB 30). *Za pomoci jazyka* zobrazujeme a vyjadřujeme přírodní a společenskou skutečnost (PMJ 73). — *Biolog vyslovuje své závěry o vlivu zákroku na základě zpracování získaných pokusných dat* (SMEM 209). *Na podkladě* přímočarého šíření světla vznikají také stínové úkazy (Opt. 43).

6. Také výrazy pro široce chápaný vztah příčinný patří k základním prostředkům odborného vyjadřování. Podle různých vztahových odstínů vytvářejí několik podskupin. Na prvním místě je třeba uvést hojně frekventované výrazy označující obsah věty nebo některého jejího členu jako následek (důsledek) obsahu, který je vyjádřen členem závislým na daném výrazu předložkové povahy: *následkem, v důsledku čeho*. Ve druhé podskupině jsou prostředky hodnotící důvod co do jeho kvality: *dík(y) čemu, zásluhou, vinou čeho (koho)*. Třetí podskupinu tvoří výrazy označující vztah vlivu: *vlivem, pod vlivem, pod tlakem čeho*, a podnětu: *z popudu jeho (čeho)*. Pokud jde o frekvenci těchto prostředků, výrazy *následkem, v důsledku, dík(y), (pod) vlivem* patří vůbec k nejfrekventovanějším mezi výrazy předložkové povahy. Příklady:

Seržení kolmosti k ploše je *následkem* odrazu dvakrát přesnější než při zaostření bez auto-kolimace (Opt. 774). Tento rozvoj [zemědělské výroby]... *v důsledku* primitivní výrobní techniky spočíval na *vrstvkých základech* (PČD I 336). — Část je částí *jen díky* celku, a celek celkem *jen díky* částem (PMJ 87). [Má stať] se *vinou* ovzdušní kultu nestala předmětem teoretických sporů (LN 12 23 9). — *Zvřátá hynou vlivem* podnětu i po ukončení pokusu (SMEM 281). Pevné látky suspendované v kapalině sedimentují nesterne rychle *pod vlivem* zemského gravitačního pole (LTB 51). I v kultuře *dochází ke krizi kritérií, a to zvláště pod tlakem* složitosti objektivní reality, *pod tlakem* neudržitelnosti včerejších zjednodušujících a zužujících zorných úhlů (LN 12 22 9). — *Ještě na konci jeho [= Hájkova] života* vznikla *z popudu* Durďákovy kritiky diskuse o volnosti a mezích básnické obraznosti (DČL III 119).

7. Ve skupině výrazů pro vztah účelový jsou některé prostředky, které mohou sloužit i k vyjádření vztahu důvodového. Lze je označit jako podskupinu výrazů s významem účelově-důvodovým: *kvůli čemu, z důvodů, z důvodu, za příčinou čeho*. První tři jsou běžné, čtvrtý poněkud zastaral. Volněji se do této podskupiny řadí i nepřilíš frekventované výrazy *z titulu, ve jménu čeho*, které mají navíc odstín vysvětlovací. Druhou podskupinu tvoří běžně užívané výrazy pro účel v užším smyslu: *za účelem, pro účely čeho*. V třetí podskupině, do které patří nepřilíš doložené výrazy *s cílem čeho, ve snaze oč*, uplatňuje se vztahový odstín cíle. Běžnější než vazba se substantivem je tu však vazba infinitivní. A konečně zbývá uvést výraz *v zájmu čeho*, který má vztahový odstín prospěchový. Příklady:

[Předseda MNV] by nejraději *kvůli* muzice a masopustu všechno odložil (LN 12 22 4). *Z důvodů* úspornosti textu jsou v dalším textu řešení zkrácena (PEM 295). Toto opatření ... nepoužili, *prý z důvodů* nepříznivého vlivu na kolektiv (RP 2/6' 63 1). — Portální daň ... zase vybírali a si *přivlastňovali z titulu* vydržování banderí jednotliví magnáti (PČD I 300). Básník překonává své *steaky ve jménu* nadosobního zápasu o lidské štěstí (DČL III 328). — V ostatních případech se *za účelem* jednoduššího výpočtu užívá tabulek (RP 2/6 63 1). *Pro účely* termostatické musí být celý přístroj ... opatřen vypínacím zařízením (LTB 27). — Zavedou přesnější evidenci využití strojů *s cílem* maximálního rozšíření dvousměnného provozu (RP 31/5 '63 2). Národně uvědomělí *přivřenci* hnutí... *občas ve snaze* o jeho legalizaci činili i povážlivé ústupky konzervativně smýšlejícím zemanským a církevním kruhům (PČD I 748). — *V zájmu* svých vysokých olů nesmějí připustit, aby vina této oživené aktivity opět poklesla (LN 12 22 6).

8. Ve skupině prostředků pro vztah podmínkový nacházíme jen čtyři výrazy: *v případě, v případech, za předpokladu, v podmínkách čeho*. První tři tvoří užší skupinu charakterizovanou vztahovým odstínem předpokladu, čtvrtý má význam odlišný, vypravující z pojmového obsahu základového substantiva *podmínka*. Největší frekvencí se vyznačuje výraz *v případě*. Příklady:

V případě nestejnorodého prostředí musíme uvažovat jen malé úseky dráhy (Opt. 87). Tuto metodu lze použít u *měkkých zářičů* β jen *v případech* vysoké specifické aktivity (LTB 281). *Za předpokladu* přibližné normality rozložení dat můžeme k ověření této hypotézy použít tzv. párového *t*-testu (SMEM 218). — *V podmínkách* feudálního nevolnického zřízení nezlepšoval střídavý osevňovací systém hmotné postavení poddaného (PČD I 569).

9. Do zvláštní skupiny je třeba vyčlenit prostředky s významem újmy nebo prospěchu. Často u nich zjišťujeme také obecnější funkci výsledkovou (účinkovou), ale ta není přítomna ve všech případech. V první podskupině jsou výrazy *na újmu, na úkor, na účet, na vrub, za cenu čeho*, v druhé jen výraz *ve prospěch čeho*. S první podskupinou volně souvisí nepůvodní předložky pro střídmost (kompenzaci): *místo, namísto, namíste čeho*, ale ty ponecháme stranou, protože vznikly před dobou obrozenou. Poznamenáme jen, že jsou silně frekventovány, což nemůžeme říci o prostředcích první a druhé podskupiny. Z nich se hojněji vyskytují jen výrazy *na úkor* a *za cenu*. Příklady:

Nezdá se, že by dvojazyčnost Mladé tvorby byla *na újmu* věci (LN 12 23 10). [Romány Arbesovy] *na úkor* pravdivosti přeceňovaly poutavost děje a neobvyklost scén (DČL III 258). Roztok se dále ochlazuje *na účet* tajného ledu (LTB 17). V naší literatuře existuje ještě řada *retardačních momentů*, které padají přímo *na vrub* spisovatelů (LN 12 23 7). Ptáme se..., proč se, *i za cenu* pokrivení skutečnosti, k jazyku *přikládá* abstraktní hledisko matematických modelů (PMJ 81). — *Vrchnosti* ... vymáhaly u dvora privilegia *ve prospěch* svých poddaných měst (PČD I 514).

10. Poměrně velkou frekvencí se vyznačují prostředky pro vztah způsobový. Dělí se na tři podskupiny: první zahrnuje výrazy s odstínem prostředkovým, druhá specifikujícím a třetí kvalifikujícím (popř. interpretujícím). Do první skupiny patří

výrazy *cestou, formou čeho, do druhé ve formě, ve tvaru, v podobě čeho, do třetí ve smyslu, v duchu čeho*. Příklady:

Kodaňští [strukturalisté] strukturu *cestou* abstrakce vyvlékli ... z dosahu jazykového významu i jazykové matérie (PMJ 82). Letos začali v Západočeském kraji *formou* dlouhodobých smluv přidělovat do péče vnitrozemských zemědělských závodů 5000 ha nesklízených luk a pastvin (RP 31/5' 63 2). — V živé buňce je kyselina desoxyribonukleová vázána s bílkovinou ve *formě* nukleoproteidů (LTB 419). [Lineární hypotézy] se dají matematicky vyjádřit *ve tvaru* lineárních vztahů mezi průměry (SMEM 111). Pro strojový překlad se jazykový systém zpracovává *v podobě* algoritmu (PMJ 45). — *Ve smyslu* českého historického práva sledovaly [Národní listy] federalistické cíle (DČL III 24). Už dříve šlo distribuionalistům *v duchu* novopozitivismu jen o to, jak „správně“ symbolizovat (PMJ 100).

11. Početně je zastoupena skupina výrazů, které označují umístění nějakého jevu nebo předmětu v jisté jevové nebo věcné oblasti. Vztah těmito prostředky vyjadřovaný můžeme označit jako lokalizační. Do první podskupiny se řadí výrazy pro umístění na jisté ploše: *v oblasti, ve sféře, na poli, na půdě čeho, nebo v jistém úseku; v oboru, na úseku čeho*. Kromě výrazu *ve sféře* mají všechny poměrně velkou frekvenci. Druhá podskupina zahrnuje výrazy, které lokalizují jev do jedné roviny z několika možných: *v rovině, v plánu čeho*. Obou výrazů se v odborných textech užívá celkem běžně. Třetí podskupinu tvoří výrazy označující ohraničení (rámeček): *v rozmezí, v mezích, v rámci čeho*. Přitom první dva, nepříliš frekventované, mají obvykle význam konkrétnější, kdežto silně frekventovaný třetí označuje vztahy abstraktnější. Ve čtvrté skupině jsou výrazy umísťující v jistém kolektivu: *v řadách, z řad koho*. Částečně sem hledí i výraz *ze strany koho*, ale obvykle se ho užívá pro označení původce. Všechny patří k běžným výrazovým prostředkům odborného stylu. Příklady:

V oblasti mechanických kmitů vznikají stojaté vlny např. při ohvěni struny (Opt. 524). Každý duchovní projev, který je upřímným manifestem vnitřního přesvědčení, je nutně formulován netorelantně, zvláště *ve sféře* ideologie a estetiky (LN 12 23 9). Jaroslav Vrchlický osvědčil se i *na poli* historické veselohry jako obratný autor (DČL III 274). I při konstruování matematických a logických modelů různých stránek jazykové reality zůstáváme *na půdě* jazykovědy (PMJ 44). Tyto vlastnosti platí jak *v oboru* čísel přirozených, tak také *v oboru* čísel celých, nebo *v oboru* čísel racionálních nebo reálných (PEM 24). Své nové znalosti a vědomosti uplatňují [absolventi ekonomického studia] převážně *na úseku* investiční výstavby (RP 31/5' 63 2). — [Neruda] nepozouval rozporu mezi lidmi jen *v rovině* obecně pojímané morálky (DČL III 185). Je třeba... zjišťovat společné i specifické rysy *v plánu* obsahu i *v plánu* formy (PMJ 275). — Přesnost popsaného zařízení se pohybuje *v rozmezí* 3 % relativní vlhkosti (LTB 27). [R. Bacon] se věnoval optice, ovšem *v mezích* poznatků Alhazenových (Opt. 24). Pokusy nebo pozorování provádíme *v rámci* pevného komplexu podmínek (SMEM 15). — Vřoucí vlastenectví našlo *v řadách* husitských bojovníků živnou půdu (PČD I 221). Varování před takto jednostranným postupem bylo v poslední době opětovně vyslovováno *z řad* nemarxistických badatelů (LN 12 23 2). — Města... se jen pomalu poslovenšťovala v důsledku odporu německého patriciátu a překážek *ze strany* šlechty (PČD I 746).

Mohli bychom uvést ještě další výrazy předložkové povahy, které označují místní vztahy, ale ty nejsou pro odborný styl charakteristické. K jejich úplnému zachycení by bylo třeba provést zvláštní výběr textů a podstatně rozšířit rozsah excerpané literatury. Totéž platí i o výrazech s významem časovým.

12. Zbývá ještě uvést skupinu výrazů předložkové povahy pro vztahy časové. Zřetelně se v ní vyčleňují dvě podskupiny, a to první s významem časového vymezení jistého jevu, druhá s významem časového vřazení (obvykle do průběhu nějakého děje). Mezi prostředky první podskupiny jsou silně frekventovány výrazy *v době, v období čeho, řidčeji se využívá výrazů v údobí, za času čeho*. Druhá podskupina je zastoupena běžnými výrazy *během, průběhem, v průběhu, v procesu čeho*. Z nich pokro-

čila prepozicionalizace nejdále u výrazu prvního. Dále patří k prostředkům s časovým významem výraz *při příležitosti (u příležitosti) čeho*, kterého se užívá pro označení časového podnětu k nějakému ději. Časovou platnost mají často i výrazy *počínaje(-íc) čím (od čeho), konče(-íc) čím* a dvojice skládající se z obou těchto výrazů. Příklady:

V době války a krize objem zahraničního obchodu klesá (SMEM 177). Hudba v období vrcholícího feudalismu trvale pokračuje v dvojsměrném vývoji (PČD I 191). Tyto sbírky vznikaly většinou v období nejintenzivnějšího básnickova tvůrčího vypětí (DČL III 310). Těchto maďarských výprav, dokonce ještě za času trvání Velkomoravské říše, se zúčastňovali i někteří slovenští velmoži (PČD I 89). — Je možné pohodlně sledovat během několika minut jinak velmi pomalé pohyby (Opt. 288). Průběhem doby se... ustálila některá označení pro skupiny bílkovin (LTB 313). V průběhu revolučních událostí... projevila se nezhaltující rozpornost hlavních sociálních a politických zájmů (DČL III 8). [Materialistická dialektika] předpokládá jednotu... subjektu a objektu v procesu jejich vzájemného působení (PMJ 71). Jesle Mezinárodního dne dětí byly při příležitosti věrejšího svátku otevřeny v Ústí nad Labem (RP 2/6' 63 1). — *Počínaje* májovci stávala se folklórní tvorba stále přítomným pozadím literatury umělé (DČL III 43).

POZNÁMKY

¹ Viz k tomu mou stat *Nové nepůvodní předložky v obrozené češtině*, sb. Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, 153 n.

² Např. z obrozené řady synonymických výrazů pro současný průběh dvou skutečností v běhu, během, v oběhu, v tečení, v toku čeho udržel se jen výraz *během čeho*, ale k němu přibýly dva výrazy nové: *průběhem, v průběhu čeho*. — Už v období humanismu se vytvořily dva prostředky pro vztah příčinný (důvodový): *příčinou, za příčinou čeho*. První vznikl patrně napodobením latinské předložky *causā*. V obrozené češtině jsou oba ještě hojně doloženy, ale do let sedmdesátých prakticky zanikl výraz *příčinou*. Druhý výraz *za příčinou* se sice uchoval do dnešní doby, ale pocituje se jako zastaralý.

³ Srov. na různých místech ve sb. *Spisovná čeština a jazyková kultura*, Praha 1932.

⁴ Proto se staly terčem puristických útoků.

⁵ Viz k tomu můj článek *Odborný styl*, Slovo a slovesnost 16, 1955, 25 n.; J. Filipec, *Rozbor odborného stylu a jeho vnitřní diferenciacie*, t. 37 n.; můj článek *Syntaktické tendence odborného stylu*, Čs. terminologický časopis II, 1963, 65 n.

⁶ Srov. Fr. Kopečný, *Základy české skladby*, Praha 1962², 54.

⁷ Materiál pro tento článek je excerbován z těchto publikací (veskrze kolektivních): *Přehled elementární matematiky*, 3. vyd., SNTL, Praha 1962 — zkratka PEM; *Statistické metody v experimentální medicíně*, SZN, Praha 1962 — SMEM; *Laboratorní technika biochemie*, NČSAV, Praha 1959 — LTB; *Optika a atomová fyzika, I. Optika*, SPN, Praha 1961 — Opt.; *Problémy marxistické jazykovědy*, NČSAV, Praha 1962 — PMJ; *Přehled československých dějin*, díl I (do roku 1848), NČSAV, Praha 1958 — PČD I; *Dějiny české literatury III (Literatura druhé poloviny 19. stol.)*, NČSAV, Praha 1961 — DČL III; *Literární noviny* 12, 1963, č. 22, 23 — LN; *Rudé právo* 31/5, 2/6 1963 — RP.

⁸ Výčet výrazů předložkové povahy užívaných v publicistickém stylu uvádím v práci *O jazyce a stylu novin*, Praha, 1957, 108 n.

⁹ Na tento moment upozorňuje J. Oravec, *Nové druhotné předložky v odborném štýle*, Čs. term. časopis I, 1962, 258.

¹⁰ Příklady na dvojice nebo řady souznačných předložek uvádí J. Filipec, *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexicologie*, Praha 1961, 209. Do výčtu zařazuje i některé nově vzniklé předložky.

¹¹ Viz zvláště J. Oravec, op. cit., 258 n.

¹² Podrobněji se tímto jevem zabývám ve stati *Nové nepůvodní předložky...*, 155.

¹³ Zároveň je podán dosud neúplněný výčet těchto výrazů. Viz dále Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*, Praha 1951, 1239 n.; Ant. Opravil, *O předložkách*, Druhé hovory o českém jazyce, Praha 1947, 133 n. O užívání některých výrazů předložkové povahy informuje stručně B. Havránek—Al. Jedlička, *Česká mluvnice*, Praha 1963, 307. — Značnou pozornost věnuje výrazům předložkové povahy sovětská lingvistika. Bibliografii viz v knize A. M. Finkeľ, *Производные причинные предлоги в современном русском литературном языке*, Charkov 1962.

ВЫРАЖЕНИЯ ПРЕДЛОЖНОГО ХАРАКТЕРА В СОВРЕМЕННОМ ЧЕШСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

В статье решается, прежде всего, вопрос об общей функции выражений предложного характера в современном чешском литературном языке. Их общая функция — выражать дифференцированным образом те оттенки отношений между понятиями или сложными понятиями целыми, которые при употреблении „старого“ предлога растворяются в более общем значении этого предлога и явствуют только из данного контекста. Новые предложные выражения необходимы, главным образом, для научного стиля, в котором они удовлетворяют требованию точной (т. е., между прочим, эксплицитной) передачи отношений. Кроме того, они становятся часто средствами, способствующими конденсации текста. Эта функция состоит в том, что они дают возможность посредством члена предложения точно передавать содержание всего предложения (чаще придаточного).

Второй вопрос, решаемый в статье, касается критериев для определения данного выражения как средства предложного характера. Основным критерием автор считает семантико-функциональную точку зрения: если данное выражение обозначает отношение между понятиями, оно приобретает предложную функцию. В таком случае существенное, формально зависящее от данного выражения, является составной частью семантической структуры предложения, а само выражение — только средством сигнализации отношений. Разумеется, семантико-функциональный критерий должен соединяться с критерием устойчивости данного средства. Возникновение предложного выражения обусловлено именно его фразеологической устойчивостью. На базе функционального критерия основывается критерий синонимии „новых“ предложных сочетаний „старым“ предложным сочетаниям, критерий большого практического значения. Против признания предложного характера за некоторыми выражениями приводятся возражения, опирающиеся на формальные признаки. По сравнению с заключениями, сформулированными на основании функционального критерия, они оказываются незначительными.

В третьей части статьи дается перечень новых предложных выражений по семантическим группам (средства выражения связи и соответствия, совместности, включения и исключения, точки зрения, содействия, причины, цели, условия, воздействия, способа, места, времени).